

فصل‌نامه جُندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال سوم، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۹۶

تفکر ولایت‌مداری شیعه در هنر فلزکاری عصر صفویه

کیانوش شیخی^۱

فرشته پرخاش^۲

تاریخ دریافت: ۹۷/۶/۸

تاریخ پذیرش: ۹۷/۹/۱۱

چکیده:

یکی از ارکان جدایی‌ناپذیر در زندگی شیعیان ایران از دیرباز تا به امروز مفهوم ولایت است؛ این سرزمین در بسیاری از ادوار اسلامی به عنوان کانون فعالیت و ترویج اندیشه‌های شیعی و ولایی شناخته می‌شده است و ولایت در بطن و متن زندگی و افکار آنان جاری است؛ این مفهوم در دوره صفوی و همزمان با رسمی شدن مذهب تشیع در همه جنبه‌های زندگی مردم از جمله آثار هنری نمود پیدا کرده است. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی مبتنی بر مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای در پی آن است که با شناسایی شاخصه‌های نمادین تفکر شیعی و تطبیق آن با عناصر تزئینی فلزکاری صفوی، برهم کنش شیعه و نمادهای ولایت‌مداری را در قالب هنر فلزکاری را در این دوران تبیین نماید و سپس به توصیف و طبقه‌بندی آثار فلزی دوران صفوی بپردازد.

یافته‌های این پژوهش گویای آن است که کارکرد آثار هنری در تبلیغ دین و معرفی مذهب تشیع به عنوان منبعی تازه برای هنرمندان به ویژه فلزکاران در عصر صفویه مورد استفاده قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که هنر فلزکاری صفوی نیز همانند بسیاری دیگر از هنرها تحت تأثیر نمادهای تفکر شیعی و ولایی قرار گرفت. به نظر می‌رسد این تأثیر پذیری ناشی از حمایت‌های دولت و تلاش حکومت برای ترویج فرهنگ تشیع و ولایت‌مداری بوده است.

واژگان کلیدی: تشیع، ولایت‌مداری، فلزکاری، هنر، صفویه.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی دانشگاه تهران

kianoush.sheykhi@ut.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه خوارزمی fparkhash2373@gmail.com

۱-مقدمه:

هنرمندان دوران اسلامی آنچه را که می‌توانستند تجسم کنند ترسیم می‌کردند ولی افکار و عقاید خود را در دایرهٔ رمز و رموز لغات و عرفان به کار می‌بردند. چون در آن دوران پردازش این عمل را در استفاده از رموز و... می‌دیدند و این عمل در تمام عناصری که انسان با آن سر و کار داشت، بارز و قابل‌شهود است البته برای آنانی که درک آن را داشتند یا با این رموز آشنا بودند. در دورانی که دست آنها باز بود و حکومت مرکزی آزادی نسبی برای هنرمندان و مذاهب یا فرقه‌های خاصی قائل بود آنها عقیده‌های خود را به صورت علنی بر روی کارهای خود پیاده می‌کردند و اگر حکومت مرکزی نیز به عقید مردم عامی احترام می‌گذاشت یا خود طالب انتشار عقاید خود بین مردم بود از هنرمندان و به ویژه فلزکاران نهایت استفاده را می‌کرد. از طرفی حکومت مرکزی در دایره هنر کارها و اعمال و رفتار خود را به سان حربه ای برای همگام کردن مردم استفاده می‌کرد. پس باید این را هم در نظر گرفت که هنریکی از مهم‌ترین میدان‌های تاخت و تاز حکومت‌ها برای نشان‌دادن حقانیت و توجیه کردن اعمال و رفتار خود در برابر مردم بوده‌است. چرا که دایرهٔ هنریکی از مهمترین زمینه‌ها برای نزدیکی به مردم است. عرصه هنر به ویژه هنر فلز کاری خواه و ناخواه آگاهانه یا غیر آگاهانه مستقیم یا غیر مستقیم با افکار و رفتار و اعتقادات همهٔ قشرها جامعه ارتباط دارد، در بطن و متن زندگی مردم جاری است و درک آن برای همسو کردن افکار عمومی راحت تر و جذاب تر و اثر آن عمیق تر است، زمانی هم که صفویان در ایران روی کار آمدند و مذهب تشیع را در ایران به رسمیت شناختند یکی از اقدامات آنان برای گسترش این مذهب و پذیرش آن از سوی مردم این بود که آنان به تشویق و حمایت هنرمندان به وارد کردن تفکر ولایت مداری در عرصه هنر بخصوص هنر فلزکاری کردند.

در زمینهٔ ولایت‌مداری هنر فلزکاری عصر صفوی تاکنون مطالب زیادی نوشته نشده‌است، اما در اندک آثاری که به آن به‌طور مختصر پرداخته شده، می‌توان به؛ «فلزکاری اسلامی» از مریم فراست، «هنر فلزکاری در ایران» از محمدتقی احسانی، «نماد و نمود علی در هنر فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات معماری خط و کتابت» از مریم فراست؛ و در مقاله ای تحت عنوان؛ «مضامین و عناصر شیعی در هنر عصر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی، نگارگری و فلزکاری» از محمد افروغ به مضامین و محتوای شیعی در هنر فلزکاری به‌طور مختصر اشاره کرده‌است، آثاری که ذکر شد در جایی خود حائز اهمیت می‌باشند، اما در آنها به‌طور مفصل به ویژگی‌های ولایت مداری هنر فلزکاری پرداخته نشده که این وجه تمایز این مقاله با مقالات و کتبی است که در این زمینه نوشته شده‌است.

سوالاتی که این پژوهش حول محور آن تنظیم شده این است؛ آیا هنر فلزکاری عصر صفوی نقشی در ولایت‌مداری شیعی داشت؟ انواع فلزکاری و ویژگی‌های آن چگونه است؟

۲- وارد کردن افکار دینی در هنر، بخصوص هنر فلزکاری:

تمام قشرها مردم در زندگی روزمره با فلز سر و کار دارند. همان‌طور که بوی غذای مطبوع انسان را به خود جذب می‌کند، نقوش بر روی ظروف چه سفالی چه فلزی فکر و ذهن انسان را به سمت خود می‌کشاند و او را به تفکر درباره ماهیت آن وامی‌دارد؛ حال چرا فلز؟ چون جلوه اشکال و نمادها بر روی فلز دوچندان می‌شود و زرق و برقش باعث می‌شود که با اولین نگاه چشمها به سوی آن خیره شود و در پس آن ذهن و فکر به دنبال رمزگشایی اشکال نقر شده بر روی آن می‌افتد. به دلیل پایداری اشکال بر روی فلز و مسافرتی که بعضی از آنها به سرزمین‌های دیگر می‌کنند چه به صورت کالایی به عنوان محصول تجاری چه به عنوان پیشکش، در این نوع ظروف سازنده آن علاوه بر زیبایی در پی وارد کردن افکار و عقاید مذهبی پیاده شده بر روی آن هم است و این ظروف خود به مانند مبلغی مذهبی که پیام و نماد دین و افکار مردم جامعه و حکومت خود به مردم سرزمین دیگر عمل می‌کند باعث می‌شوند مردم افرادی که به کیش و ادیانی و سلوکی دیگرند برای رهایی از دغدغه رمزگشایی این نمادها و اشکال به سوی شناخت اصول و عقاید آن دین روند.

این امر در ابتدا شاید برای شناخت زیبایی آن اشکال باشد، اما رفته رفته به صورت یک امر دلکش برای شناخت اصول اولیه و ثانویه آن دین می‌شود و با نزدیک شدن به آن قوم می‌فهمند باید مراد خود را در افکار و اعتقادات مذهبی، مردم آن سرزمین و بخصوص دین آن مردم که باعث افکار سازی آنها شده جست‌جو کنند. این گونه است که یک شیء فلزی خود حکم سفیری را پیدا می‌کند که در تلاش است عقاید خود را به دانش‌صورت هنر پیاده شده بر روی تکه فلزی به دیگر اقوام منتقل کند. حال اگر حکومت مرکزی در صدد باشد کیش و آیین خود را ترویج دهد یکی از راه‌ها برای این کار ورود به حیطه هنر است. در این میانه اقلیتی مانند تشیع در دوران غزنویان قدرتمند سنی مذهب که هرگونه انتشار و تبلیغ تشیع را به شدت سرکوب می‌کرد. پس آنها هم دست به دامان این سفیر هنری می‌شدند و با نقش کردن عقاید و تعالیم کیش خود در هاله ای از رموز بر بدنه اشیاء ماندگار، حکومت مرکزی را دور زده و به تبلیغ و هدایت مردم به سوی تعالی (ولایت) می‌پرداختند. همانند صائبین که برای حفظ عقاید و افکار دینی خود و تأثیر دادن آنها در جای جای زندگی خود و صدور به دیگر هم کیشان خود به صورت نمادهایی بر قلب فلز حک می‌کردند. در دوران صفوی حکومت مرکزی به دنبال نشان دادن بزرگی و عظمت خود در سایه دین دوران پرفراز و نشیب صفوی دوره ای است که تشیع نفسی راحت می‌کشد و حکومت برای همراه کردن مردم با عقاید خود شروع به تبلیغ و انتشار در تمامی زمینه‌ها می‌کند. در این بین سؤالی این چنین برای افراد پیش می‌آید: چرا آیات قرآن را بر دهانه ظروف می‌نوشتند؟ یا چرا بر بدنه اشیاء آیات وحی را حک می‌کردند؟ یا چرا در کف کاسه‌ها آیات به خصوصی را حک می‌کردند؟ آیا به این خاطر بوده که افراد

هنگام نوشیدن یا خوردن آب و غذا دائماً این آیات را ببینند و مطالعه کنند و به فکر فروروند؟ چرا آیات خاص؟ مفهوم آنها چیست؟ آیا خاصیتی دارند؟ چرا آیاتی را که بر لب تنگی مسی حک شده است باعث می شود زودتر آتش از وجود افراد بر طرف شود یا آیاتی که در کف کاسهٔ برنجی باعث می شود فرد با وجود کم خوردن زود سیر شوند یا آیاتی را که بر شمشیرها حک می شد توان رزمنده را چند برابر می کرد؟ آیا این آیات هستند که به آنان انرژی می دادند یا در پی برخورد مکرر با آنها به صورت اعتقادی برای آنها مبدل می شده که فرد به این می رسید که من خود قدرت بدنی چندانی ندارم این آیات قرآنی و احادیث هست که در سایه حکومت مرکزی به من قدرت می دهند و من بدون آنها آسیب پذیرم پس باید دائم این آیات را حفظ کنم و به آنها نزدیک شوم و در همه کارها از آنها استفاده کنم تا به موفقیت برسیم.

۳- پیامد گسترش مذهب تشیع در ایران عصر صفوی:

تا قبل از صفویان تشیع در اقلیت بود و جو خفقان زده سیاسی اقتضا می کرد که تمامی قشرها شیعه مذهب جامعه دست به دست هم دهند تا بتوانند علاوه بر زنده نگه داشتن آموزه های مذهب خود برای انتشار و تبلیغ این آموزه ها به دیگر هم کیشان خود که در مرزهای داخلی ایران سکونت داشتند دست به راهکاری بنیادین بزنند در این میان روحانیون که در راس این مبلغان بودند به دلیل خفقان ناشی از دیکتاتوری حکومت سنی مذهب توانایی اشاعه گسترده این تعالیم را نداشتند و در رتبه بعدی هنرمندان قرار می گرفتند آنها دارای انعطافی نسبت به بقیه در رواج این آموزه ها بودند. پس با راهنمایی علما و خلاقیت خود با ایجاد یک سری تحولات در سبک خلق آثار هنری در ترویج عقاید پیش قدم شدند که به دستاوردهای قابل توجهی هم رسیدند اما در دوران حکومت های شیعه مذهب آنها آزادانه علاوه بر انتقال مفاهیم به رمز گشایی دست آوردهای خود هم پرداختند که این امر باعث شد تمامی افراد به این آموزه ها پی ببرند اما در دوران صفویه که شیعیان در اکثریت بودند و آزادی مذهبی برای شیعیان به وجود آمده بود باز هم از رسالت آنها کاسته نشد و این بار علاوه بر انتشار و انتقال تعالیم شیعه در درون مرزها باید آنها دست به تبلیغ و آشنایی دیگر کشورهای در ارتباط با ایران می زدند به دلیل بعد مسافت و خطرات احتمالی باید هنرمندان دست ساخته های چنان می ساختند که در برابر حوادث احتمالی مقاوم باشند یعنی به راحتی از بین نروند و به نحوی باشند که بیننده را به خود مجذوب کنند چه چیزی بهتر از فلز هم دارای مقاومت هستند و هم نگاره ها و نگاشته ها به راحتی از بین نمی روند و هم دارای جلایی خاص هستند که افراد را به سمت سوی خود می کشند. به این دلیل بیشتر تمرکز ما بر دوران بر دوران صفویه معطوف می شود. دو عنصر مهم در دوره صفوی یکی مذهب تشیع و دیگری هویت ملی در ایران بود، و یکی از مصداق های بارز هویت ملی در دوران صفویه رواج خط نستعلیق که یک خط کاملاً فارسی بود و

متروک شدن خط کوفی می‌باشد. در حقیقت عنصر اصلی در هویت ایرانی فرهنگ و زبان بود. صفویان با سیاست شیعه‌سازی و تغییر خط و در ایران به دنبال ایجاد یک تفاوت فاحش بین ایران و همسایگان خود در جهت ایجاد یک وحدت ملی مرکزی بودند. تا پیش از صفویه به جزء در برهه ای کوتاه یعنی دوره آل بویه و فراهم آمدن زمینه‌هایی در دوران ایلخانان مذهب رسمی ایران تسنن بود و این امر خود یکی از دلایل اصلی بود که، هنرمندان و به‌طور کلی همه شیعیان برای حفظ بقاء دینی خود در تمام عرصه‌ها به ویژه هنر برای ترویج و انتقال تعالیم مذهبی استفاده کنند. با روی کار آمدن صفویه شیعیان به یک آزادی نسبی نسبت به دوره‌های گذشته رسیدند. در این دوران هنرمندان به خصوص فلزکاران نشانه‌ها و نمادهای مذهبی تشیع و هویت ملی ایرانی و رواج شعر و ادب فارسی به عنوان نمودی از هویت ملی را در آثار و دست ساخته‌های خود نمودار کردند. دلیل تأکید ما بر دوران صفویه این است که بعد از ساسانیان اولین حکومت مقتدر مرکزی ایرانی را پایه‌گذاری کردند. هویت ملی در زیر لقای ملیت و مذهب به وجود آمد و دیگر عامل برای اشتراک مردم زبان و ادبیات مشترک بود. در دوران صفویان فرهنگ و هویت ایرانی احیاء شد و مذهب شیعه و خط و زبان و ادبیات فارسی جایگزین عناصر فرهنگی یاد شده عربی گردید. در این دوران ایرانیان یک هویت سیاسی مذهبی پیدا کردند. در دوران صفوی مذهب نقش مهمی در روند پیشرفت فرهنگ و هنر داشت که فلزکاری هم از این قاعده مستثنی نبود. عناصر شیعی ناگهانی و بدون سلسله مراتب ولایی به وجود نیامدند، بلکه در هاله ای ولایت مدارانه پا به عرصه گذاشتند. در این دوران ارتباط بین هنر و مفاهیم ولایی پایه‌گذاری شد که همه این عناصر بازگوکنند ولایت شیعه است.

دولت صفویه بر اساس مذهب و نیروهای وابسته به آن شکل گرفت چون در این دوره ایران با سیاست خاص مذهبی بسیاری از جنبه‌های دینی را تحت شعاع خود قرار داده بود به علاوه شاهان صفوی سعی در ترویج ولایت شیعه در جنبه‌های هنری و فرهنگی نیز می‌کردند، مثلاً: در ساخت اماکن مقدس معماری و فلزکاری که در آن به کار رفته بیشتر سمت و سوی ولایی و شیعی دارد تا عناصر دیگر. به‌طور کلی وجود هنرمندان و شاعران و دانشمندان دینی در دربار شاهان متعصب شیعی مذهب صفوی سبب می‌شد که هنر و فرهنگ سمت و سوی ولایی داشته باشند.^۱ اما یکی از مقاوم‌ترین ابزارهای دست‌ساز انسان که می‌توانست نقش کمک حافظه و ذخیره‌سازی اطلاعات را ایفا نماید وسائل فلزی بودند به ویژه سکه که بالاترین جایگاه را در بین فلزات از نظر انتقال مفاهیم مذهبی دارا است.^۲

۱. افروغ و نوروزی طلب، ولایت اسلامی ایرانی در فلزکاری عصر صفوی، ص ۷۸.

۲. شریعت، خط نگاره‌های قرآنی در قالی‌بافی و فلزکاری دوره صفویه، ص ۴۵.

از دیگر کارهای بزرگ صفویان برای هویت ایرانی؛ یک پارچه سازی اجزاء پراکنده کشور در زیر لقای همگون سازی سازی سیاسی بود که این مفهوم بر روی آثار فلزی دوران صفویه و شاهان که خود را «کلب علی» معرفی کردند نمود بیشتری پیدا کرد، که این نشان دهنده بعد مذهبی و سیاسی حکومت آنها است.^۱ اصل ولایتی که ما امروزه به نام ولایت فقیه می‌شناسیم بر گرفته از آموزه‌های امام رضا (ع) است که به مرور در تاریخ بعد مادی و معنوی زندگی ایرانیان رسوخ کرده‌است. البته باید بدان توجه داشت که این ولایت مداری که ما امروزه با آن آشنا هستیم تا دوران صفویه به دلیل خفقان حکومتی کم‌رنگ بوده که با روی کار آمدن حکومت شیعه مذهب صفوی خود را آنچنان که باید و شاید نشان داده‌است.

صفویان دارای ایدئولوژی دوگانه بودند که هم خود را نوادگان موسی کاظم و هم نسب خود را به یزدگرد سوم وصل می‌کردند با این حربه هم حس ملی‌گرایی و هم تشیع‌گرایی را در جامعه تشدید می‌کردند^۲ به‌نوشتهٔ فردوسی تمام هفتاد کیش مذهبی در دریای متلاطمی قرار دارند که فقط شیعه به ساحل ولایت الهی می‌رسد.^۳ یکی از نمونه‌های فرهنگ عامیانه که در دوران صفویه بنیانگذاری شده تعزیه است. از آنجا که بحران فرهنگ گذشته دوباره سازی می‌شود تعزیه در میان مردم رواج می‌یابد.^۴ در ایران خط و هنر ماهیت فردی اسلام را به نمایش می‌گذارند. هنر فلزکاری صفویه بازتاب جامعه ای است که شیوه‌های زندگی و اشتغالات فکری و نیز آرمانهای فرمانروایان همه و همه از طریق عملکرد و ارزش اشیاء مورد استفادهٔ آنها بیان می‌شود. فلزکاری در ایران گویای حالات و روحیات ملی بوده و در تمام پیش آمدهای ایران شریک مردم بوده‌است.^۵

۴-انواع فلزکاری:

تزیینات فلزکاری دوران صفویه در قالب عناصری چون مذهب تشیع تصوف و عرفان و هویت ملی شکل تازه ای به خود گرفت که این امر مشخصهٔ تغییر ذوق و سلیقهٔ این عصر است. طبقات متوسط اجتماعی از ظروف ساده و بی پیرایه فلزی استفاده می‌کردند ولی بزرگان و اشراف از ظروف فلزی نفیس که فلزی کاری در دوران قبل از صفوی به ۲ دسته فلزکاری عامی و درباری تقسیم می‌شود اما در دوره صفوی شاهان صفوی با سیاست رسوخ عقاید خود در دل مردم و استفاده از حداکثر عوامل برای نیل به اهداف

۱. افروغ و نوروزی‌طلب، ولایت اسلامی ایرانی در فلزکاری عصر صفوی، ص ۷۹.

۲. همان، ص ۸۱.

۳. شایسته فر، معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی و عثمانی، ص ۱۳۸.

۴. افروغ و نوروزی‌طلب، ولایت اسلامی ایرانی در فلزکاری عصر صفوی، ص ۸۰.

۵. همان، ص ۸۳.

خود این دودستگی را کم‌رنگ تر می‌کنند، یعنی ترکیبی از فلز کاری درباری و عامی که در بردارنده تعالیم شاهان و عقاید آنها است را به وجود می‌آوردند اما این را هم باید خاطر نشان کرد که خود دربار برای نیل به همین اهداف در دیگر سرزمین‌ها ظرف فلزی درباری را می‌ساختند (البته با محتوای مرسوم مورد استفاده در خاک ایران البته به صورت تجملی و چشمگیر، از دیگر دستاوردهای مسلمانان در فلزکاری این دوران صفوی) گرایش هنرمندان به تعالیم شیعه بیش از پیش است در واقع از سده دهم به بعد برخی از اشکال ظروف گرفته از بناهای مقدس هستند. آنان به کارگیری از آیات قرآن در ظروف روزمره مانند بشقاب و درست نمی‌دانستند و کمتر استفاده می‌شدند و اعتقاد به این داشتند که آیات را باید بر روی آثار بسیار فاخر نوشت اما استفاده از اسامی امامان و احادیث آنها را باعث افزایش رزق و برکت و خوش یومی می‌دانستند. از نوآوری شیعیان برای تبلیغ، تغییر در سبک کتیبه نگاری بود بدین صورت که انتهای کلمات را به شکل پرتوهای انسانی درمی‌آوردند که این امر به صورت معمایی بود که فرد رابه خود جذب می‌کرد و ذهن افراد را درگیر فهم و رمزگشایی آن می‌کرد.

در اواسط دوران صفوی اروپاییان استقبال زیادی از ظروف فلزی ایرانی کردند و این مبلغان برای باری دیگر مأمور تبلیغ مذهب در دل تعصب و مخالفت با اسلام شدند. در این زمان نقوش کتیبه‌ها تغییری نکرد اما به مرور زمان تحولی را فلزکاران در کارهای خود به وجود آوردند و آن هم نوشتن کتیبه‌ها با همان مضمون‌های رایج در لابه لای آن مبلغان فلزی تعالیم ولایی شیعی را با خود حمل می‌کردند که عالمان و طالبان آنها بدان آگاهی می‌یافتند با این وجود تزئینات این مبلغان آنقدر انسان را به فکر فرو می‌برد که ناچار اروپاییان برای رهایی از این دغدغه‌ها به سوی شناخت منشع این نقوش و تعالیم روی آوردند.^۱

۵- کتیبه‌نگاری و ویژگی شاخص فلزکاری عصر صفویه:

آنچه که به دور یا حاشیه در بناها و ظروف می‌نویسند که حاوی پیام‌های گوناگونی در جهت ایجاد ارتباط با بیننده است. با روی کار آمدن صفویان کتیبه نگاری بر روی اشیاء به خصوص اشیاء فلزی با مضمون پیکار جویی شیعیان پدیدار شد. کتیبه نگاری بر روی آثار فلزی صفوی نشان از شاخصه‌های ترویج اصول شیعی است این کتیبه‌ها به ۳ دسته تقسیم می‌شوند: دعاها و استعانت از پروردگار، نام‌های امامان دوازده‌گانه یا غالباً ۱۴ معصوم، ذکری به نام حضرت علی و گاهی نیز اشعاری در ستایش از حضرت علی همراه با اشارت افراطی و سوزان، در عصر صفویه فلزکاران به علت رواج خط و زبان فارسی و تقویت

۱. احسانی، هفت هزار سال هنر فلز کاری در ایران، ص ۱۳۶.

تشیع و ملیت ایرانی این نوع کتیبه‌ها بیشتر بر روی اشیاء فلزی با اشعار فارسی به خط نستعلیق نقر می‌شد.

اما از کتیبه‌های شاخص دوران متعدد اسلامی که نشان از رسوخ ولایت مداری فلزکاران و معماران شیعه است بیشترین کتیبه‌هایی که بر روی ظروف فلزی ساخته شیعیان بر پایه اصول دین است، که شامل توحید، نبوت، معاد، امامت، عدل است البته استفاده از عدد علاوه بر این ۵ اصل شامل ۵ تن آل عبا هم می‌دانند. در اینجا یک سری از کتیبه‌هایی که به نحوی بارزی از اصول دین را همراه دارند ذکر می‌کنیم که شامل: صلوات کبیره، دعا نادعلیا مظهر العجایب صفات و اسماء الهی که در مفاتیح الجنان آمده است، شهادتین شیعی که در برگزیده ۳ اصل توحید و نبوت و امامت است که این ۳ اصل از پایه‌های ولایت شیعه است، آیات و احادیث امامان شیعه و صلوات از مهمترین کتیبه‌های شیعی است.^۱ مفاهیم دیگری در عرض ارادت به خاندان عصمت و طهارت به خصوص حضرت امیر بر روی آثار فلزی یافت می‌شود مثل بنده شاه ولایت مدار، در دوران صفویه حب بین علی و خاندان آنها با هنرمندان بر قرار شد و کاربرد نام آنها برای برکت بخشی به آثار استفاده می‌شده است.

در دوران صفویه کاربرد نام علی بر اشیاء جایگاه خاصی یافت اگرچه قبل از آن هم شیعیان در هر فرصتی برای زینت بخشی به آثار خود از نام آنها استفاده می‌کردند.^۲ رحمة الله وبرکاته علیهم اهل بیت از شعارهایی است که تشیع از آن به نحو احسن در زمانی به صورت آشکار و در دورانی در لابلای نقوش اسلیمی می‌آوردند.^۳

در هنر فلزکاری از آیاتی استفاده شده که ارکان اصلی کتیبه نگاری به شمار می‌روند این آیات که نمایان گر ولایت شیعه می‌باشند و حتی علمای اهل تسنن نیز آنها را تأیید نموده‌اند که الهام بخش فلزکاران بوده‌اند. تعدادی از این آیه‌ها عبارتند از: آیه مباحله (۶۱ ال عمران)، آیه مودت (شوری ۲۳)، آیه تطهیر (احزاب ۲۳)، آیه صادقین (توبه ۱۱۹)، اولوالامر (نسا ۹۵)، سوره مائده (آیه ۳ اکمال دین) و (آیه ۶۷ و ۵۵)، از آیات مهم دیگر که در فلزکاری از آنها استفاده می‌شده است: اعراف (۱۷۹)، آیت الکرسی، توبه (آیه

۱. شایسته فر، مقام و موقعیت امام رضا (ع) در تزئینات کتیبه ای معماری اسلامی با تاکید بر حرم مطهر امام رضا (ع)، ص ۲۴.

۲. فراست، نماد و نمود علی (ع) در هنر فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته ها و منسوجات، معماری، خط و کتابت، ص ۸۷۸۶.

۳. شایسته فر، مقام و موقعیت امام رضا (ع) در تزئینات کتیبه ای معماری اسلامی با تاکید بر حرم مطهر امام رضا (ع)، ص ۲۵.

۳۳) روم (قمتی از آیه ۵ و ۴).^۱ اقر وربک الاکرم الذی اعلم بالقلم علم الانسان ما لم یعلم فی القلم وما یسطرون بسم الله اعلى مدد یا امام حسین / آیه اول تا سوم سوره فتح هو الله / یا فتاح انا فتاحنا فتحا مبینا آوردن نام امام علی در کنار این آیات از نشانه اعتقاد راسخ شیعیان در رابطه با ولایت امامان است، در دوره صفوی نقر دعای فرج و دیگر دعا‌های شیعی که نشانه ارادت هنرمندان و کسانی که به نحوی با این ظروف فلزی در ارتباط هستند را نشان می‌دهد.^۲ آیه ۳۲ سوره احزاب، این آیه به اهل بیت برمی‌گردد.^۳ استفاده از این آیات بر روی بدنه اشیاء فلزی به دلیل تبرک و قداست آنها و اثر بخشی این آیات است. سوره جمعه هم در بردارنده عمیق بهشت و دوزخ و نعماتی که خداوند به پرهیزگاران در آن دنیا می‌دهند. مذهب شیعه به انسان و بخصوص زن جایگاهی در خور و والا داده‌است که در فلز کاری و دیگر هنرهای عصر صفویه مشهود است.^۴ انت منی علی به منزله هارون من موسی اشاره به امام علی (ع) که این کتیبه را هم در عصر حکومت‌های سنی مذهب داریم هم شیعه مذهب که نشانگر اعتقاد راسخ آنها به تعالیم شیعی است با این حدیث از پیامبر که من شهر علم و علی با بهای آن یا این حدیث که کلید درب‌های بهشت در دست علی (ع) است.^۵

از جمله سوره‌هایی که در کتیبه‌نگاری دوران صفویه استفاده می‌شود سوره والعصر است که به عصر نورانی پیامبر یا دوران ظهور ولی عصر منسوب می‌کنند. باید کاربرد این سوره را برای تذکر به مردم از طریق عالمان دین که وعده ظهور امام زمان را می‌دهند. سوره حمد و آیات ۱۸ تا آخر سوره توبه نیز از سوره‌هایی است که در فلزکاری زیاد استفاده می‌شده‌است.^۶ در عصر سلجوقی تا صفوی کلمات در دعا به صورت مجهول و مسجع در کتیبه‌ها به خط کوفی می‌نوشتند اما از صفویه به بعد فلزکاران به علت رواج خط و زبان فارسی و تقویت تشیع و ملیت ایرانی این نوع کتیبه‌ها را بیشتر بر اشیاء فلزی با اشعار فارسی به خط نسخ و اکثر آنها به خط نستعلیق نقر می‌کردند.^۷

۶- تلقین عادت محور:

۱. انصاریان: قرآن کریم، به راهنمایی آیت الله نورایی.
۲. توحیدی، مبانی هنرهای فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات، معماری و خط و کتابت، ص ۷۳.
۳. شایسته فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، ص ۷۰.
۴. زنگی، تفکر شیعه و تاثیر آن بر جایگاه زن در نقاشی ایران معاصر، ص ۵.
۵. شایسته فر، معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی و عثمانی، ص ۱۴۲.
۶. شایسته فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، ص ۶۶.
۷. احسانی، هفت هزار سال هنر فلز کاری در ایران، ص ۱۵۹.

تلقین عادت محور به دین گونه بود که: یک سری از تعالیم را مانند: آوردن نام علی در شروع کارها که، سخت باعث قدرت می شود یا گفتن بسم الله قبل از شروع به خوردن غذا باعث افزایش برکت غذا می شود، این تعالیم کاربردشان به این صورت بود که افراد به کرات تکرار می کردند و این تکرار باعث اعتقاد آنها می شد و این اعتقاد به مرور باعث ایمان آنها می شد و در پی ایمان آوردن به حقیقت این ذکرها پی می بردند که این خود دو عامل داشت یا افراد به صورت سخت به آموختن تعالیم شیعه روی می آوردند یا اگر به خاصیت این ذکرها که دروازه ورودی تبلیغ و آشنایی با مذهب تشیع بود دست نمی یافتند که دلیل آن هم بی ایمانی به آنها بود، یعنی افراد در پی تکرار به آنها اعتقاد پیدا می کردند، اما با این وجود یکی از بهترین راهها برای تبلیغ در سرزمینی مثل ایران که دارای کثرت تفاوت های قومی نژادی است بود، و آموختن این تعالیم برای مردمی که سواد نداشتند از بهترین حربه ها بوده است که حتی امروزه هم برای تبلیغ از گزینه های مطرح است. (گفت و گو با آیت اله نورایی) از ویژگی های فلز کاری قرن نهم تا قرن پانزدهم به کارگیری کتیبه های برجسته در ستایش سلطان با ذکر القایی که نمود ولایت مداری او بود. بدین صورت بود حمد و سپاس برای حاکم و فرمانروای بلندمرتبه ترین و عادل ترین و داناترین سلطان پادشاهی که ملت ها را کنترل می کند ارباب سلطان های عرب و غیر عرب دلیل نقر این نوع از خودستایی ها بر بدنه این ظروف چیزی جزء برای مشروعیت دادن به کارها و تصمیمات شاه نیست.^۱

پیراهن طلسمات اعتقاد به شفا دهنده گی در برابر حوادث طبیعی و حفاظت در جنگ و آمرزش در آخرت این پیراهن که منقوش به آیات قرآنی و نقوش رمزی است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

(پیراهن طلسمات، موزه استان قدس، صفوی)

نوع دیگری لباس موسوم به چهل تیکه که از ۴۰ نوع پارچه متفاوت درست می‌کنند و بر روی آن آیاتی در باب شفاعت که در مفاتیح الجنان آمده و ذکرهایی با حروف ابجد می‌نوشتند که این لباس نمونه ای بارز از تفکرات مردم عامی شیعه مذهب دوران صفوی است که این لباس برای شفای بیماران به تن آن‌ها می‌کردند. استفاده از اعداد مقدس و ذکرهای شیعی و حروف رمزی ابجد نمونه بارز از تلقین عادت محور است، یا دستبند پهلوانی که نشانه دستبند حضرت علی (ع) است، تقدیم به پهلوانی می‌شود که سلوک پهلوانی دارد.

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کاسه هایی که با کتیبه های قرآنی پوشانده شده است در ادوار مختلف اسلامی به ویژه صفوی به صورت قابل توجهی افزایش یافتند اما بیشترین کاربرد این ظروف در اماکن مقدس بوده است. استفاده از صلوات کبیره بر روی کاسه های آب خوری با اعتقاد بر شفا دهندگی از ظروف فلزی که موزه ای از عقاید و کتیبه نگاری شیعی در دوره صفویه، است که تا قبل از دوران صفویه ظرفی با این کاربرد وجود نداشت و مردم معتقد به شفا دهندگی این ظروف بودند اما برای فال و طالع بینی هم از آن استفاده می شد که موسوم به چهل بسم الله بر لوحی مثلثی در لبه سطح خارجی نام ۱۴ معصوم با هفت کتیبه مجزا که هشت دایره مزین به خطوط اسلیمی در بدنه آن است، این نوع ظرف موزه ای از رموز شیعی است که با توجه به محتوای کتیبه ها که حامل سخنی خاص است ۴۰ عدد مقدس شیعی ۷ عدد مقدس ۱۲ و ۱۴ و ... که هر کدام از این نشانه ها حامل گوشه ای از آموزه های ولایی مذهب شیعه است که فهم آن برای عالم به این مذهب میسر است. در کاسه هایی ۴۰ بسم الله است که در دور آن ۴۰ کلید است که کاربرد آن به دلیل تقدس خاص آن در سقاخانه ها کاربرد داشته است که این به نوبه خود استفاده از عدد ۴۰ و ۴۰ کلید و پنجه نماد دستان حضرت عباس است در کنار هم خود دریای از عرفان است.

عکس (وارد، ۱۳۸۴، ص ۱۱۳)

کاسه چهل بسم الله برگرفته از سایت www.arfan.com
در سطح خارجی ظرف ۴۰ کلید با اعداد و حروف سحرآمیز و طلسمات که طالعینان به اسرار آن اطلاع داشتند که میان ۸ کتیبه مستطیل شکل که در بین ۸ دایره ترسیم شده دعای ناد علی به خط نستعلیق

نقش بسته به سطح هشت دایره که بر بدنه خارجی نقش بسته سوره فلق / اخلاص / کافرون / بقره / با اشعار تشیع در مدح محمد (ص) و حضرت علی (ع) و آیه ۳۴ نور^۱ یکی از دیگر ظروفی که در این دوره در بین کسبه بازار کاربرد داشته کاسه‌هایی به نام دخل بوده‌است که در روی بدنه آن اشعار و احادیث و دعا‌های شیعی بر روی آن و نام ائمه نقر می‌شده به دلیل اعتقاد به خیر و برکت نام‌ها و دعا‌هایی که به نام بزرگان مزین است.

سینی فلزی با شمشه دوازده پر یا شمشه حضرت محمد

پرکاربردترین نقش شمشه گردان ۱۲ ضلعی که با خط ثلث و شکسته در داخل شعاع‌های هلالی دوازده‌گانه نام و القاب ۱۲ امام شیعه را کتابت نمودند. علاوه بر نقش شمشه گردان نقش نیلوفر آبی ۱۲ پر و نیز با گل نیلوفر با دوازده گل اقماری با نام‌هایی از ائمه و احادیث و اشعار صوفیانه با خطوط ثلث نستعلیق به صورت انبوه دیده می‌شود با کمی توجه تصویر ذوالفقار امام علی را می‌توان در بین آن دید. موضوع کتیبه‌ها در معماری همانند فلزکاری اسماء الهی نام‌های پیامبر و ائمه و آیات و احادیث است که در معماری با زمینه آبی و سفید که حالت عرفانی دارد می‌نویسند، اما کتیبه نویسی و جایگاه آن‌ها بسته به کاربرد ظروف و نوع معماری دارد.^۲

یکی از محدود مکان‌هایی که تنها معصوم در خاک ایران است و همین امر باعث شده در دوران صفویه به آن توجه چشمگیری شود که می‌توان گفت منشع هنر ولایی و شیعی در ایران حرم امام رضا است که هنرهای بکار رفته در دیگر اماکن مقدس شیعی برگرفته از هنرهای استفاده در این مکان مقدس است.

۱. شریعت، زهرا، خط نگاره‌های قرآنی در قالی بافی و فلزکاری دوره صفویه، ص ۴۹.
 ۲. شکاری نیری، عرفان نظری و نقوش هنرهای کاربردی در معماری اسلامی ایران، ص ۱۴.

شیعیان برای اماکن مقدس خود اهمیت بسیاری قائل بودند و این امر باعث می‌شد برای نشان دادن ارادت خود از هیچ کاری سر باز نزنند و آن چیزهایی که نمودی از ولایت شیعه داشتند را به نحو احسن حراست و تزئین می‌کردند به همین دلیل است که رابطه ای قوی بین ولایت تشیع و هنر شیعی وجود دارد. حال آنکه حماسه عاشورا از موضوعات بسیار مهمی است که هنرمندان شیعه در طول تاریخ تلاش کردند تا پیام و مفاهیم آنرا به وسیله قالب‌های نمادین همچون کلام نقش و حجم در آثار هنری خویش جلوه‌گر سازند.

فلزکاری عصر صفویه امتداد فلزکاری شیعیان عصر تیموری بود. هنرمندان در این زمان با تبعیت از تشیع و فرهنگ ایرانی که در آن روزگار در همه لایه‌های اجتماعی نفوذ کرده بود کار می‌کردند.^۱ در دوران صفوی به دلیل جایگاه خاصی که برای بزرگان دین قائل می‌شدند چهره آنان را صورت هاله ای نورانی ترسیم می‌کردند، که هم در نگاره گری و هم فلز کاری این امر مشهود است. شیر در نقاشی‌های صفوی نمادی از حضرت علی است که شیعیان او را شیر خدا می‌خواندند. کتیبه‌های اشیاء فلزی ساخت شیعیان دارای مفهوم دعا و حدیث و نیز دارای بیان عرفانی است و این کیفیت خاص تا اندازه ای ناشی از جو شیعی است که در آن‌ها انعکاس یافته است مظهر و مثل حقیقت معنوی در جهان مادی اولیا هستند که مقام معنوی آن‌ها در سلسله مراتب هستی به منزله قطب عالم است.^۲ نام علی در کتیبه نگاری معماریها و هنرهای دیگر به ویژه فلزکاری در کنار نام حضرت محمد (ص) و امامان معصوم به دلیل جانشینی آن بزرگان و تأکیدی بر غدیر خم است. هنرمندان از نوشتن این کتیبه‌ها دلیلی داشتند و آن هم این است که فریضه و مسئولیت دینی خود را در مقابل ولایتی که بدان اعتقاد داشتند انجام دهند احادیث حضرت محمد (ص) در باب منقبت امام علی (ع) که در فلزکاری و معماری ایران سنخیت دارند، مانند؛ (ولایه علی بن ابی طالب حصنی فمن دخل امن من عذابی) که بیانگر لزوم اهمیت آن حضرت در مذهب تشیع است. رسالت تکرار اصول دین برای هنرمندان همیشه دغدغه ای بوده است که در اکثر مواقع به نحو احسن آن را به انجام رسانیده‌اند و دلیل آن هم این است که هنرمندان و صنعت گران به ویژه فلزکاران قشری از اجتماع محسوب می‌شدند که مابین دو قشر خاص روحانیت و حاکمان قرار می‌گرفتند و مانند ترمینالی منعکس کننده عقاید و تعالیم آن‌ها بودند و در اکثر مواقع در کاره‌های آن‌ها تضاد یا توافق‌های اندیشه ای این دو فرقه در کار آن‌ها هم اثر گذاشته و آن‌ها هم از این راه به نحوه احسن برای ترکیب عقاید خود و ابداع طرح‌های جدید استفاده می‌کردند. اما در میان این مبلغان فلزی سکه، سکه از مبلغانی است که ریالت خود را به نحو احسن انجام می‌دهد و دلیل آن هم این است که

۱. لطیف‌زاده، تجسمی: بررسی نقش فلز در اشیاء ویژه عاشورا. مجله هنر و معماری، ص ۱۲۸.

۲. شایسته‌فر، معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی و عثمانی، ص ۱۴۱.

همه مردم از هر قشر و طبقه ای که هستند و در هر سنی و در هر منطقه ای از ایران یا کشورهای مجاور هستند با آن سروکار دارند و منعکس کننده بیشترین تعالیم و اعتقادات رایج مردمی و حکومتی عصر خود هستند. در اینجا به مضمون و محتوای سکه‌های دوران اسلامی با تأکید بر سکه‌های دوران صفوی می‌پردازیم: از دوران اسلامی حاکمانی که دست به ضرب سکه می‌زدند در پی نشان دادن عقاید و تعالیم دین خود بوده‌اند. از دوره اموی تا قبل از سلطان محمدخدا بنده از کتیبه‌هایی استفاده می‌شد، مانند: آیات اول سوره توحید و محمدرسول الله ارسله بالهدی ودین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون / و کتیبه لاله الله وحده لاشریک له / بسم الله و... فقط در دوران سلطان محمدخدا بنده مضمون سکه‌ها به دلیل گرویدن ایشان به مذهب تشیع تغییر می‌یابد و شهادتین و علی ولی الله و نام دوازده امام ضرب می‌شود.^۱ این امر نشان دهنده این است که حاکمان هم در پی انتشار افکار و عقاید دینی خود برای ایجاد یکپارچگی مذهبی که در کنار آن به مقبولیت سیاسی که هدف اصلی آن‌ها بود برسند. دیگر سیاست‌هایی که حکومت‌ها برای همراهی مردم سنی و شیعی استفاده می‌کردند بر روی سکه‌های سرداران می‌توان مشاهده کرد که وجودی که آن‌ها شیعه بودند اشعار شیعه و سنی بر روی سکه‌ها استفاده می‌کردند تا مقبولیتی هرچند نسبی بین هر دو قشر پیدا کنند؛ و از همراهی این دو قشر با حکومت بهره گیرند. در سکه‌های قره قویونلوها آیه ۷ سوره زلزال و نقوش هندسی که حامل رموزی بودند را نقر می‌کردند.^۲ در دوران صفویه کتیبه‌ها تغییر کرد از اشعار فارسی برای تقویت حس ملی‌گرایی و استفاده از القاب و عناوین و اسامی امامان و شعارها و... شیعی استفاده می‌شد و در کنار آن‌ها از عناوینی برای توجیه اعمال خود استفاده می‌کردند که به شرح زیر است: السلطان العادل الکامل الهادی و... و الغازی فی سبیل الله و... عدل شاه و... من التجا الی الحق نجا و... غلام امام مهدی و... کلب علی و... کلب امیر المومنین و... شاه دین علی موسی الرضا و... لافتی الاعلی لاسیف الا ذوالفقار و... عدل گستر و... شهادتین شیعی و... علی ولی الله و... اسامی امامان دوازده‌گانه. استفاده از این القاب برای نشان دادن ارادت شاه به ائمه و جانشینی آن بزرگان در حکومت است و در این دوره ولایت در دست حکومت بود و اگر روحانیون هم با اعمال آن‌ها مخالفت می‌کردند به شدت با آن‌ها برخورد می‌شد هیچ‌کس حق اظهار نظر دربارهٔ سلوک روش دین را در آن دوران جز شاه نداشت.^۳

۱. سرفراز و اورزمانی: سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، ص ۲۱۷-۲۲۰.

۲. همان، ص ۲۳۹.

۳. همان، ص ۲۴۸.

نتیجه

فلزکاری اسلامی در تمامی دوران حول محور اعتقادات مذهبی و اندیشه‌های ولایی بوده‌است که این امر مدیون وحدت دراندیشه‌های اسلامی است. در دوران اسلامی به ویژه دوران استیلای شیعیان بر مسند حکومت تعالیم و اعتقادات شیعه به صورت بارز در آثار پدیدار شد و به ویژه در فلزکاری که حافظه بلند مدت جامعه است به دلیل مقاومت این اشیاء در مقابل صدمات برای تزئین و حک تعالیم شیعه از آن استفاده می‌شده‌است. کتیبه‌های مورد استفاده بر روی ظروف و همچنین معماری‌ها به ویژه دوران صفوی دارای درون مایه‌های ولایت شیعه هستند.

برای عالمان به آنها رواج اعتقاد به شفا دهنده‌گی و خیر برکت در نام امامان که مزین کننده ظروف و... بوده، باعث شد که ایرانیان دست به ابداعاتی در هنر فلزکاری برای زیبا جلوه دادن اسامی متبرکه انجام دهند رسوخ افکار ولایی شیعه در تمامی بطن متن زندگی مردم ایران و شدت آن در دوران صفویه، ایجاد توازن در حس ولایی شیعه و حس ملی‌گرایی در دوران صفوی که باعث اتحاد مردم ایران و پشتیبانی بیش از پیش آنها از حکومت صفوی شد. نمود استفاده هنرمندان و به ویژه فلزکاران از رمز و راز در فلزکاری و معماری و... برای انتقال افکار و تعالیم مذهب به دیگر نقاط ایران که این امر باعث پیوند بین روحانیون و هنرمندان و مردم عامی به دور از ترس حکومت و به نحوی هم مکتوب کردن تعالیم برای حفظ آنها از خطر نابود بود. استفاده از اعداد مقدس در هنر دوران اسلامی به ویژه صفوی در تمامی ابعاد زندگی مردم نمودار است.

نمود نام ائمه در دوران صفوی و منسوخ کردن خط عربی و ابداع خط فارسی برای کتابت در این دوره برای تقویت حس ملی‌گرایی و ایجاد تضاد بین ایرانیان و اعراب و پیاده کردن چکیده‌ای از اصول مذهبی شیعه بر روی سکه‌ها که در انتقال تعالیم مذهب نقش بسیار مهمی دارد. ترکیب عقاید خرافی با تعالیم اسلامی و نمود آن بر روی فلزات در این دوران مشهود است. نقر ایهام آمیز نقوش بر روی فلزات که دارای دو بعد مادی و مذهبی بودند. توجه و تزئین اماکن مقدس در دوران صفویه باعث تبدیل این مکان‌ها به موزه ای از هنرهای ولایی شیعه شده‌است. استفاده از تلقین عادت محور برای رواج حس ولایت‌مداری و نمود برتری و حقانیت شیعه در بین مردم با همکاری سه عنصر حکومت و روحانیون و هنرمندان به ویژه فلزکاران برای تبلیغ دین. تأکید بر حقانیت علی و خاندانش در داشتن حق ولایت در اسلام از طریق هنر و تعالیم روحانیون بود.

منابع و مأخذ:

- احسانی، محمدتقی. هفت هزار سال هنر فلز کاری در ایران. تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۶.
- افروغ، محمد، علی رضا نوروزی طلب. ولایت اسلامی ایرانی در فلزکاری عصر صفوی: با تأکید بر کتیبه‌های موجود بر روی آثار فلزی، شماره ۴۴، مطالعات ملی ۱۳۸۹.
- انصاریان، حسین. قرآن کریم. تهران: چاپ دانش، ۱۳۸۹.
- توحیدی، فائق. مبانی هنرهای فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات، معماری و خط و کتابت، تهران: سمیرا، ۱۳۸۵.
- زنگی، بهنام. (تفکر شیعه و تأثیر آن بر جایگاه زن در نقاشی ایران معاصر (در دوره‌های سیاسی قبل و بعد از انقلاب اسلامی)). مباحث بانوان شیعه، شماره ۵، پاییز ۱۳۸۴.
- سرافراز، علی اکبر. اورزمانی فریدون، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران، ۱۳۸۱.
- شایسته‌فر، مهناز. بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان، فصل‌نامه علمی پژوهشی-علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س). سال دوازدهم، شماره ۴۳، پاییز ۱۳۸۱.
- شایسته‌فر، مهناز. تجلی نام علی (ع) در کتیبه ابنیه‌های اصفهان. مجله کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۹۱۱۰، مهر ۱۳۸۶.
- شایسته‌فر، مهناز. جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، دوره ویژه‌نامه، تهران: مدرس، ۱۳۸۰.
- شایسته‌فر، مهناز. معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی و عثمانی. جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۱۳، بهار و تابستان ۱۳۸۱.
- شایسته‌فر، مهناز. مقام و موقعیت امام رضا (ع) در تزیینات کتیبه ای معماری اسلامی با تأکید بر حرم مطهر امام رضا (ع)، کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۴، ۱۰۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۶.
- شریعت، زهرا. خط نگاره‌های قرآنی در قالی‌بافی و فلزکاری دورهٔ صفویه، کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰، ۱۳۸۷.
- شکاری نیری، جواد. عرفان نظری و نقوش هنرهای کاربردی در معماری اسلامی ایران. مجله کتاب ماه هنر، شماره ۹۱۹۲. فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵.
- فراست، مریم، نماد و نمود علی (ع) در هنر فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات، معماری، خط و کتابت، تهران: سمیرا، ۱۳۸۵.

- لطیف‌زاده، مروارید. تجسمی: بررسی نقش فلز در اشیاء ویژه عاشورا. مجله هنر و معماری، شماره ۸۲. زمستان ۱۳۸۸. ص ۱۴۱-۱۲۵
- مشاهدات عینی آستان قدس رضوی.
- وارد، ریچل. فلزکاری اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی. ۱۳۸۴.

